

ЗМІСТ

Вступ.....	6
<i>Тема 1. Вступ до археології</i>	8
1.1. Основні завдання археології, етапи і методи археологічних досліджень	8
1.2. Типи археологічних пам'яток доби середньовіччя. Поняття про культурний шар	11
1.3. Методи природничих наук в археологічних дослідженнях. Відносна і абсолютна хронологія	14
1.4. Етапи становлення археологічної медієвістики	17
Питання для самоконтролю	25
Теми рефератів	26
Література.....	26
 <i>Тема 2. Старожитності східних слов'ян другої половини I тисячоліття н. е.</i>	28
2.1. Празька та пеньківська культури	28
2.2. Культури райковецька, волинцевська та роменська	37
2.3. Вірування слов'ян за даними археології	47
Питання для самоконтролю	50
Теми рефератів	51
Література.....	51
 <i>Тема 3. Ранньосередньовічні пам'ятки півдня України наприкінці V–X ст.</i>	53
3.1. Археологічні пам'ятки кочового населення Північного Причорномор'я наприкінці V–X ст. (авари, давні болгари та угорці, печеніги).....	53
3.2. Салтово-маяцька культура	62
3.3. Візантійські пам'ятки Північного Причорномор'я у VI–X ст.	67
Питання для самоконтролю	69
Теми рефератів	69
Література.....	69
 <i>Тема 4. Становлення Київської держави (IX–XI ст.)</i>	71
4.1. Східнослов'янські племена напередодні та у період становлення Київської держави. Типи археологічних пам'яток IX–XI ст.	72
4.2. Археологічні маркери «дружинної» доби.....	83

Питання для самоконтролю	90
Теми рефератів	90
Література	90
<i>Тема 5. Археологія княжої доби. Соціально-економічний</i>	
та культурний розвиток українських земель у X–XIV ст.	92
5.1. Основні типи нерухомих археологічних пам'яток:	
неукріплені поселення, городища, кладовища, міста	92
5.2. Будівництво та побут	96
5.3. Сільське господарство, промисли і транспорт	103
5.4. Ремесло та торговельні зв'язки	105
5.5. Культура та міжнародні зв'язки	116
5.6. Суспільні стани у світлі археологічних джерел	121
Питання для самоконтролю	123
Теми рефератів	124
Література	124
<i>Тема 6. Археологія літописних міст Середнього Подніпров'я</i>	126
6.1. Київ та Київська земля	126
6.2. Чернігово-Сіверська земля	134
6.3. Переяславська земля	139
Питання для самоконтролю	143
Теми рефератів	143
Література	144
<i>Тема 7. Археологія міст Галицько-Волинської держави</i>	145
7.1. Територіальний розвиток Галицького та Волинського	
князівств	146
7.2. Міста	149
7.2.1. Галицька земля	149
7.2.2. Звенигородська земля	154
7.2.3. Перемишльська земля	157
7.2.4. Теробовльська земля	158
7.2.5. Володимирська земля	161
7.2.6. Луцька земля	166
7.2.7. Белзька земля	182
7.2.8. Міста Берестейщини та Полісся	186
7.2.9. Міста Забужжя	187
Питання для самоконтролю	191
Теми рефератів	191
Література	191

<i>Тема 8. Північне Причорномор'я в XI–XV ст.</i>	193
8.1. Кочівники Північного Причорномор'я в XI — середині XIII ст.	193
8.2. Золотоординські міста Північного Причорномор'я	200
8.2.1. Історична георгафія Західного улусу Золотої Орди	200
8.2.2. Культура золотоординських міст Північного Причор- номор'я	206
8.3. Візантійські та італійські колонії Північного Причорно- мор'я в XI–XV ст.	210
Питання для самоконтролю	218
Теми рефератів	218
Література	219
<i>Тема 9. Пізнє середньовіччя та ранньомодерна доба (XV–XVIII ст.)</i>	221
9.1. Особливості поселенської археології	221
9.1.1. Оборонне, культове та житлово-господарське будівництво у містах	221
9.1.2. Археологія ремесел	226
9.1.3. Матеріальна та духовна культура XV–XVIII ст. за даними археології	232
9.2. Археологія замчищ	237
9.3. Козацька археологія	241
Питання для самоконтролю	247
Теми рефератів	247
Література	247
Післямова	249

ВСТУП

Археологічні пам'ятки епохи середньовіччя в Україні відображають три важливі етапи становлення українського етносу та української держави: племінну добу, період Київської та Галицько-Волинської держави, а також добу козаччини. Саме на зорі раннього середньовіччя на історичній карті Європи вперше під своїм іменем з'являються слов'яни. Вистоявши у боротьбі з тюркськими племенами, які від початку Великого переселення народів активно рухалися причорноморським степовим коридором з Азії у Європу, слов'яни змогли розвинути власну державність. Скупі писемні згадки сучасників про слов'ян істотно доповнюють дані археології, які завдяки своїй об'єктивності та інформативності розкривають потаємні сторони їхнього життя. Короткі повідомлення руських літописів доповнюють детальним змістом результати розкопок княжих міст, боярських замків та прикордонних фортець. На тлі впертого мовчання писемних джерел стосовно обставин втрати українцями державності наприкінці XIV ст. саме археологічні знахідки демонструють яскраву картину тогочасного розквіту економіки та культури у галицько-волинських містах на тлі руйнації державних інституцій. Розкопки козацьких Січей та полів битв козацької революції допомагають об'єктивно з'ясувати причини поразок. Саме археологічні джерела, які постійно поповнюються внаслідок постійної роботи археологічних експедицій, дають змогу уточнити та прояснити дані писемних джерел, які містять доволі скупу інформацію про події у Україні фактично аж до завершення середньовічної епохи.

Уперше монографічно підсумував археологію України відомий український археолог Ярослав Пастернак. Його дослідження з'явилося під час еміграції вченого у Торонто (Канада) у 1961 р. У ці самі 1960-ті роки І. Г. Шовкопляс видав невеликий популярний посібник з основ археології. Згодом колектив Інституту археології НАН України у Києві підготував три багатотомні огляди археології України, у яких детально розкривали усі важливі історичні етапи та археологічні пам'ятки від найдавніших часів до XIII ст.

Із відновленням незалежності України у 1991 р. у вищій школі викладання загального курсу археології СРСР заміняють на викладання археології України. З того часу з'явилося кілька академічних узагальнень та популярних підручників із предмета, написаних переважно київськими ученими. Проте за останні десятиліття нагромаджено та опубліковано великий фактичний матеріал за різними археологічними періодами та пам'ятками, що викликало потребу у підготовці посібників вужчої тематики. Особливо значні роботи проведено на пам'ятках доби середньовіччя.

Так, зокрема, з'явилися нові знання про середньовічні археологічні пам'ятки Галицько-Волинської держави та Золотої Орди. Зміст цих наукових досліджень досі годі було шукати у наявних навчальних посібниках. У зв'язку з цим виникла потреба адаптувати відомості про найновіші дослідження, зокрема, галицько-волинських міст Галича, Холма, Володимира, Лучеська, Пересопниці та інших для потреб викладання у навчальних закладах, насамперед, Західного регіону України.

Матеріал навчального посібника розміщено у дев'яти розділах, відповідно до встановлених хронологічних епох. Оскільки у часи розвинутого середньовіччя на території сучасної України поетапно існували дві держави — Київська (IX–XII ст.) із серцевиною у Середньому Подніпров'ї (т. зв. Руська земля) та Галицько-Волинська (XIII–XIV ст.) із серцевиною у Східному Прикарпатті та Волині, — окремо розкриваємо археологічні пам'ятки княжої доби у Середньому Подніпров'ї та на західноукраїнських землях. Окрім того, окремими розділами подані пам'ятки степових та причорноморських територій, заселених за доби середньовіччя переважно неукраїнським населенням. У розділах розкрито історичну топографію середньовічних міст, основні типи будівель, господарство, побут та матеріальна культура за окремими періодами та археологічними культурами. Завершується виклад матеріалу розділом про різні аспекти археології ранньомодерної (козацької) доби.

У пропонованому посібнику автор намагався зібрати, узагальнити та проаналізувати науковий, творчий доробок дослідників культурної спадщини України на етнічних землях, які на цей момент перебували у складі сусідніх держав.

Автор сподівається, що посібник сприятиме не лише підготовці кваліфікованих викладачів історії, музейників та пам'ятко-охоронців, але й буде дуже корисним у просвітницькій діяльності з питань охорони культурної спадщини.

Навчальний посібник розрахований насамперед на студентів, які вивчають нормативний курс «Археологія України», а також тих, хто вивчає археологію чи просто цікавиться давнім минулим України.

Автор вдячний за поради під час написання навчального посібника і підготовки до друку канд. іст. наук, доц. В. В. Колоді (Харків), д-ру іст. наук, ст. н. пр. В. М. Войнаровському (Львів), проф., д-ру іст. наук Г. І. Шаповалову (Запоріжжя) та О. Г. Юрченку (Санкт-Петербург). У посібнику використано ілюстративний матеріал з наукової періодики та особистих досліджень автора.